

ÂRİFÎ AHMED PAŞA VE BİLİNMEYEN ESERİ (*EL-ME'ÂRİFÜ'L-FEYZİYYE*)

Murat Sula*

Öz

Bu makalede, XVIII. yüzyıl Osmanlı edip, hattat ve siyasetçilerinden Ârifî Ahmed Paşa'nın (1145/1733) özet olarak hayatı ve bugüne kadar biyografik eserlerde bahsedilmeyen ve çalışmayan muhtasar gramer kitaplardan Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çârperdi'nin (746/1346) *Muğnî*'sine yazdığı şerhi ele alınmaktadır.

el-Me'ârîfû'l-feyziyye ismini taşıyan bu çalışma, yukarıda zikredilen eserin dört şerhinden tespit edilebilenlerden biridir. Eserin, kütüphanelerde tek nüshası bulunabilmiş olup 113 varak hacmindedir. Fiziki bir tahribatın görülmediği yazma III. Ahmed Kütüphanesi'nde muhafaza edilmiş kitaplardandır.

İçinde yer almış olduğu Kütüphane kayıtlarına, şerhi olduğu *Muğnî* ile İbnü'l-Hâcib'in (646/1246) *el-Kâfiye*'sinin ilk cümlelerinin birebir aynı olması nedeniyle ikinci eserin şerhi olarak geçmiştir. Ancak Ârifî Ahmed Paşa'nın hayatı hakkında kısa da olsa malumat veren kaynaklarda böyle bir kitaptan bahsedilmemesi dikkat çekicidir.

Ârifî Paşa, çalışmasında genel anlamda klasik şerh, hâşiye türü çalışmalarda görülen yöntemleri takip etmiş ve ibarenin hemen her kelime ve cümlesini uygun gördüğü ölçüde şerh etmiştir.

Makale, girişin haricinde yazarın hayatından kısaca bahsedildiği birinci, tespit edilen nüshanın tavsifinin yanında muhteva, kaynak ve şerh ile istişâd yöntemleri bakımından irdelendiği ikinci ve mevcut iki şerhin kısa mukayesesinin yapıldığı üçüncü bölüm ile sonuçtan ibarettir.

Anahtar Kelimeler: Ârifî Ahmed Paşa, Pasarofça, Mutasarrıf, Vezir, Nahiv, Şerh

ÂRİFÎ AHMED PASHA AND HIS UNKNOWN WORK (*EL-ME'ÂRİFÜ'L-FEYZİYYE*)

Abstract

In this article, examined the life of Ârifî Ahmed Pasha (1145/1733) who is one of the letters, calligraphers and politician's men at the 18th Ottoman Empire period and his short grammar book named *el-Me'ârîfû'l-feyziyye* which has been not mentioned in the biographical works until now.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi:04.03.2019, Accepted / Kabul Tarihi: 27.12.2019
Doi: 10.26791/sarkiat.535582

*TRÜ İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, mail: muratsula@gmail.com
ORCID ID: 0000000314207944

This book, is the second of the four commentaries that worked upon *Muġnî* of Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Cârperdî (746/1346). And its unique copy that has been found in the libraries and has 113 papers stored in the Library of Ahmed III.

el-Me'ârifü'l-feyziyye, in which there is no physical destruction, were recorded as the second commentary work in the library records because of the first sentences of the *Muġnî*, and *Kâfiye*, that is the work of İbnü'l-Hâcib, have been identical. In spite of this, there is no information related to this book in the sources which given data about the Ârifî Ahmed Pasha's life.

In his study, Ârifî Pasha followed the methods which applied in the classical works and tried to explain almost every word and sentence as a method.

This study, apart from the introduction and result consist of three sections. In the first section, explained the author's life briefly. In the second section, besides the description of the detected manuscript, presented information about of the book's content, sources and author's commentary and quotation methods. The information about of brief comparison of the two works informed in the third part.

Keywords: Ârifî Ahmed Pasha, Pasarofça, Mutasarrıf, Queen, Sentence Grammar, Commentary

GİRİŞ

Dil bir milleti bir arada tutan, birleştiren ve kaynaştıran özelliklerinin yanında toplumun ortak arcıdır. Bölgeler, inançlar ve duygular farklı olsa da aynı bütünün parçası olduğunu millete hissetmenin aracıdır. Dil aynı zamanda, unutulmuş olsa da, bir milleti yeniden var edebilme vasıtasıdır. Dünya dilleri arasında aynı inanç etrafında birleşen aynı hedef için yaşayan bir millet inşa etmeyi başarabilen dillerden biri de Arap dili(y)di(r). Bunu başarabilmesindeki en önemli etken elbette Kur'ân dili olmasından ileri gelmekte(y)di(r).

Başta Kur'ân'ı Kerîm ve diğer dinî metinleri yanlış okumak ve anlamaktan koruma hedefine yönelik olarak başlayan dil çalışmaları, Müslüman toplum yapısının farklılaşmasıyla ortaya çıkan siyasî ve ictimai ihtiyaçların karşılanması zorunluluğu dil araştırma alanlarının çeşitlenmesine yol açmıştır.

Başta dilin gramer, kelime dağarcığı veya farklı özelliklerini muhtevî muhtelif çaplarda eserler ortaya konulurken daha sonraları bunların öğretimini kolaylaştıran yollar ve yöntemler araştırılmaya ve bu özellikli eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu yöntem arayışları neticesinde muhtasar türü nahiv konulu eserler de yazılmıştır. Bunlardan bir tanesi de bu makalede hakkında bilgi verilen ve çalışmanın ana konusunu teşkil eden şerhin metinini oluşturan Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Cârperdî'nin (746/1346) *Muġnî*'sidir.

Arap edebiyatı tarihinde “Osmanlı Dönemi”nin varlığı ve bu dönemde Arap edebiyatının durumu, üzerinde araştırma yapanların görüş birliğine varamadıkları konulardan biridir.

Arap edebiyatının, Osmanlı devletinin sahaya çıkmasından sonra bu kültürden kısa zamanda etkilenmesi elbette beklenemezdi. Zira Osmanlı, kuruluşundan Mısır'ın fethine (922/1516) kadar Ortadoğudan uzak coğrafyadaydı ve sahada varlık mücadelesiyle meşguldu. Bu fethin gerçekleşmesinden sonra Arap

dünyasının birçok başkenti, Osmanlı topraklarının doğal parçası haline gelmiş ve böylece hâkim yapının kültürel etkisi yeni yerlerde de görülmeye başlanmıştır.

Osmanlı tarihi üzerinde çalışan özellikle batı kökenli araştırmacılar ile bunların fikirlerinden etkilenen ya da onların fikrî takipçisi bazı Arap araştırmacılar, konuyla ilgili zamansal taksimatta “Osmanlı Dönemi”ni ya görmezden gelmişler veya uzun bir dönemin içinde değerlendirmişler ya da insafı bazı araştırmacılar tarafından müstakil bir dönem olarak ele almışlardır.

1258 tarihinde Moğollar'ın Bağdat'ı yağmalamasından Napolyon'un Mısır'ı işgal tarihi 1798'e kadarki dönemdeki Arap edebiyatı başta batılılar olmak üzere onların izlerinden gidenler tarafından genellikle “Çöküş Dönemi” olarak görülmüş ve bu zamanda Osmanlı'nın edebiyat üzerindeki kötü (?) etkisi çalışmalarda ön planda tutulmuştur. Konuyla ilgili araştırmalara bakıldığında bu dönemin olumsuz cepheden değerlendirilenlerin fikir babasının Fransız oryantalist Régis Blachér (ö. 1973) olduğu görülmektedir. Söz konusu yazar bu dönemi; fasih Arapça ile kaleme alınan eserlerde var olan canlılığın kaybolması nedeniyle edebiyat tarihinden yok olan bir sayfa olarak görerek kültürel ve edebiyat yaratıcılığı bakımından zayıf bir zaman dilimi olduğunu ileri sürmüş ve “Takip Eden Abbasiler Dönemi” olarak adlandırmıştır. Yazara göre Arap edebiyatı 19. yüzyılda nahda hareketinden sonra canlanmaya başlamış ve kendi öz yapısına dönerek bu alanda özgün eserler görülmeye başlanmıştır.¹

Blachér'in konuyla ilgili bu tür değerlendirmesinde yalnız olmadığı konuyla ilgili eserler incelendiğinde açıkça görülmektedir. Zira Osmanlı dönemini, konuyla ilgili çalışmada sadece üç sayfada değerlendiren ve Blachér'in de yukarıdaki değerlendirmesinde fikir babası olan Hamilton A. R. Gibb² (ö. 1971) ile Blachér'in fikirlerinin takipçisi olan ve ilgili dönemi “Derin Uykudaki Edebiyat” şeklinde nitelendiren Fransız oryantalist Raymond André (ö. 2011) konuya aynı zaviyeden bakmışlardır.

Bunun yanında Osmanlı dönemini tamamen görmezden gelmeyip biraz daha insafı davranarak uzun bir zaman diliminin bir parçası şeklinde değerlendirenler de olmuştur. Bu görüşün en önemli temsilcilerinden biri olan İtalyan doğubilimci Carlo Alfonso Nallino (ö. 1938) bu dönemi, Bağdat'ın işgali ile Muhammed Ali Paşa'nın (ö. 1849) Mısır'da hakimiyetini ilan ettiği 1200/1805 tarihleri arasında “Çöküş Dönemi” olarak adlandırmış ve Osmanlı'yı da bu aralıkta değerlendirmiştir. Onun bu görüşlerinden etkilenen ve mevzûya aynı zaviyeden bakan başka bir araştırmacı Fransız doğubilimci Charles Pellat (ö. 1992) ise yaklaşık olarak aynı tarih aralığını “Arap Edebiyatının Karanlık Çağı” olarak tanımlamıştır.³

Batılı araştırmacılar arasında Osmanlı dönemini bağımsız edebi bir dönem olarak ele alan Carl Brockelmann (ö. 1956) Abbasilerin kuruluş tarihi 132/750 ile 19. yüzyıl arasında kaleme alınan eserleri “Arap Diliyle Yazılmış İslam Edebiyatı”

¹ Régis Blachère, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî (Histoire de la Littérature Arabe)*, çev. İbrahim el-Kilânî (Dimaşk, y.y., 1404/1984), 14.

² Yazarın konuyla ilgili değerlendirmesi için bkz. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, *Arabic Literature An Introduction* (London: Oxford University Press, 1963), 155-158.

³ Charles Pellat, *Târîhu'l-luğa ve âdâbi'l-'Arabîyye (Langue et Littérature Arabes)* çev. Refik b. Vennâs-Sâlih Hayzen et-Tayyib el-'Aşşâş (Beyrut, y.y., 1997), 211.

adıyla isimlendirip beş zaman dilimine ayırmış ve bunların dördüncüsünü 1517-1798 arasında tarihlendirmiştir.

Buraya kadar Arap edebiyatına dair batlıların bakışının fotoğrafını çizen fikirler sadece zikredilenlerle munhasır kalmamış, aksine onların değerlendirmeler, Arap araştırmacılarından Ahmed el-İskenderî ve Mustafa İnaî,⁴ Ahmed el-Haşimî (1943),⁵ Ahmed Hasan ez-Zeyyat⁶ (1968), Nedim Adıyy (1991)⁷ ve İbrahim el-Kılânî⁸ gibi takipçileri tarafından da benimsenmiş ve hararetle savunulmuştur.⁹

Osmanlı döneminde farklı kökenli de olsa bilginlerin bu amaca binaen telif, şerh, hâşiye ve ta'lik türünden eserler kaleme alma gayretleri olmuştur. Bu tür eserlerin tespiti ve gün yüzüne çıkarılması Osmanlı âlimlerinin sahaya katkılarının tespit için önem arz etmektedir. Bu amaçla bu makalede, yukarıda ismi zikredilen ve şimdiye dek başka bir muhtasarın şerhi olarak bilinen eserin, daha çok devlet adamlığıyla tanınan müellifinin hayatının yanında eserin birçok açıdan tanıtımı ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu nedenle makalemizi girişin haricinde yazarın hayatının ele alındığı birinci, eserin nüsha tavsifi, muhteva, kaynak ve yöntem (şerh, istişhâd) açılarından irdelendiği ikinci, öğrencisi tarafından kaleme alınan ve şimdiye dek bilinen tek şerh sanılan matbû diğer şerhiyle kısa mukayesesinin yapıldığı üçüncü bölümler ile sonuçtan oluşmaktadır.

1. Hayatı

İstanbul'da yetişen önemli siyaset adamıdır. Adı Ahmed, lâkabı ise Ârifî olup Ârifî Ahmed Paşa olarak tanınmaktadır. Kaynaklarda, hangi tarihte ve nerede doğduğu konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ailesinin doğu kökenli olduğu belirtilmektedir.¹⁰ Kaynaklarda verilen bilgilere göre atandığı ilk görevi Topal Yusuf Paşa'nın (1128/1716) mühürdarlığı vazifesidir.¹¹ Bu Paşa'ya vezirlik pâyesinin 1109/1697'de verilmiş olması¹² ve mühürdarlık görevini üstleneceklerin sadâret, nezâret ve vilâyet memurlarından seçiliyor olması¹³ bu tür memurların eğitilmiş ve de bir derece tecrübe sahibi olmalarını gerektirdiği anlaşılmaktadır. Bu sınıf memurların muhtemel bu tür özellikleri dikkate alındığında Ârifî Paşa'nın, bu vazifeye 25-30 yaşlarında atanmış olması ihtimal dahilindedir. Buna göre Paşa'nın doğum tarihinin 1080-1085 arasında olması kabul edilebilir.

⁴ Yazarın konuyla ilgili değerlendirmeleri için bkz. Ahmed el-İskenderî-Mustafa 'İnânî, *el-Vasîf fi'l-edeblî-'arabî ve tarihîh* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1335/1916), 290.

⁵ Değerlendirmeler için bkz. Ahmed el-Haşimî, *Cevâhiru'l-edeblî fi edebiyatı ve inşâi lugatı'l-'Arab* (Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1429/2008), 393.

⁶ Yazarın konuyla ilgili değerlendirmesi için bkz. Ahmed Hasan ez-Zeyyat, *Târîhu'l-edeblî-'Arabî* (Ebû Dabi: Mektebetu's-Safâ, 1431/2010), 405-408.

⁷ Yazarın konuyla ilgili değerlendirmesi için bkz. Nedim Adıyy, *Târîhu'l-edeblî-'Arabî* (Dımaşk, 1950), 359.

⁸ Konu hakkında bkz. İbrahim el-Kılânî, *el-Vecîz fi'l-edeblî-'Arabî* (Dımaşk, 1942), 135.

⁹ Konu hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi, Osmanlı Dönemi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2015), 29-38.

¹⁰ Müstakîmzâde, Süleyman Sadeddin Efendi, *Tuhfe-i hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 97.

¹¹ Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne-i-rü'esâ* (Tomás Navarro Kütüphanesi, n.y.), 139b; Şemseddin Sami, *Qâmûsu'l-a'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1311), 4/3042.

¹² Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmânî* (İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 1308), 4/662.

¹³ Mehmed Zeki Pakalın, "Mühürdâr", *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB, 1993), 2/609.

Kaynaklarda eğitim sürecinin detayı hakkında malûmat verilmemekle birlikte tahsilini İstanbul'da yaptığı belirtilmektedir.¹⁴ Hattatlığı, şairliği, yazarlığı ve yürüttüğü görevleri nazar-ı dikkate alındığında onun, iyi bir tahsilden geçtiği anlaşılmaktadır. Zira o, dönemin ediblerinden ve aklam-i sitte tahrirde mahir bir hattat olarak takdim¹⁵ edilirken Bursalı Mehmed Tahir'e göre müretteb divançe sahibiydi.¹⁶

Ârifî Ahmed Paşa, mühürdarlıktan sonraki dönemde adı geçen paşanın mâiyyetinde yürüttüğü ikinci görevi Sadâret mektupçuluğudur.¹⁷ Bundan sonra vezirler ile Beylerbeyleri yazı işleri görevlerinden biri olan Divan Efendiliği¹⁸ ile devlet işlerinde yazı işlerinin başı, defterdarlık veya nişancılık görevlerinden biri olan Hacegânlık¹⁹ vazifelerine de getirilmiştir. Ancak bu görevlere atanma tarihleri 1120/1710'dan önce olmakla birlikte tam belli değildir. Bundan sonraki görevleriyle ilgili kaynaklarda şu bilgiler geçmektedir:

Ramazan 1120²⁰/Kasım 1710'da Sadâret Mektupçuluğu, Şaban²¹ 1123/1711'de Tezkireci-i evvel²² yani Divan-i hümayun yazı işleri memurluğunun haricinde 1127/1715'te Kapıkulu süvarilerinin maaş defterleri ile saray ağlarının maaş defterlerini kontrol memurluğu²³ olan Metruk Süvari Mukabele Kalemî²⁴ vazifesiyle Mora Seferi'nde görevlendirilmiş²⁵ ve 1129'da Reisülküttaplık²⁶ vazifesine atanmıştır. Ancak aynı yıl zuhur eden Belgrad olayları nedeniyle Hacıoğlupazarı'na^(*) sürgüne gönderilmiştir.²⁷

Ramazan 1130/Ağustos 1718'de vezirlik rütbesiyle Teke sancağı mutasarrıflığına²⁸ ve Pasarofça Antlaşmasına göre Osmanlı Avusturya sınırının tespiti memurluğuna²⁹ ardından Niğbolu ve Haleb eyaletlerine tayin edilen³⁰ Ârifî

¹⁴ Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 139b.

¹⁵ Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 139b; Müstakîmzâde, *Tuhfe*, 97; Şemseddin Sami, *Çâmûs*, 4/3042.

¹⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2316.

¹⁷ Şemseddin Sami, *Çâmûs*, 4: 3042; *Davud Fatin Efendi, Hâtimetü'l-eş'âr [Fatin Tezkiresi]*, haz. Çiftçi, Ömer (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, t.y.), 284; Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmânî*, 2/265.

¹⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmânî*, 2/265.

¹⁹ Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 139b; Şemseddin Sami, *Çâmûs*, 4/3042.

²⁰ Ahmed Resmî Efendi bu tarihi ayıyla birlikte Şevvâl 1122 (*Sefîne*, 139b) şeklinde verirken Mehmed Süreyya ise (*Sicill-i 'Osmânî*, 2/265) 1122 olarak belirtmiştir.

²¹ Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 139b.

²² Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 139b; Şemseddin Sami, *Çâmûs*, 4/3042.

²³ Pakalın, "Süvari Mukabele Kalemî", *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 3/286.

²⁴ Şemseddin Sami, *Çâmûs*, 4/3042.

²⁵ Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 140a.

²⁶ Fatin Efendi, *Hâtîme*, 284; Şemseddin Sami, *Çâmûs*, 4/3042; Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmânî*, 2/265.

^(*) Bulgaristan'da Dobruca bölgesinin merkezi Dobriç'in eski adı. Kaynaklarda adı Hacıoğlu Pazarcık, Hacıoğlu Pazarı, Pazarcık şeklinde de geçer. XVI. yüzyılda bir Osmanlı kasabası olarak kurulmuş, camileri, medreseleri ve tekkeleriyle neredeyse tamamen bir Türk-İslâm merkezi haline getirilmiştir. Bkz. Machiel Kiel, "Hacıoğlupazarcığı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-1/506-508.

²⁷ Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 140a.

²⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmânî*, 2/265; Komisyon, "Ârifî Ahmed Paşa", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1977), 1/158.

²⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmânî*, 2/265.

Paşa, Rebûlevvel 1132/Ocak 1720'de Karaman,³¹ ardından Diyarbakır valiliklerine atanmış ve İran seferinde görevlendirilmiştir.³² 16 Şevval 1135/1722-23'te Şirvan Seraskerliği'ne³³ getirilen Ârifî Paşa, 1136/1724'ta Revan kalesini kuşatmış ve zaptetmiş³⁴ ancak yeniçerilerin isyanı üzerine bu görevinden azledilmiştir.³⁵ 1138/1726'da yürütmekte olduğu Trabzon valiliğinden Sivas valiliğine,³⁶ Cemaziyelevvel 1139/Ocak 1727'de Halep, Rebûlevvel 1141/Ekim 1728'de Sivas ve Urfa,³⁷ 1142'de Adana,³⁸ Rebûlahir 1143/Ekim 1730'da Erzurum valiliğiyle birlikte seraskerlik görevini sürdürmüştür.³⁹ 1144/1732'de Van eyaleti tayin edilen⁴⁰ Ârifî Ahmed Paşa zulüm yaptığı gerekçesiyle hakkında idam fermanı çıkarıldığı halde mensubu olduğu aşirete sığınarak kurtulmuş ve daha sonra affedilerek⁴¹ Teke sancağı mutasarrıflığına atanmıştır.⁴²

Kaynaklarda Ârifî Paşa'nın vefat tarihi ve nedeniyle ilgili farklı kayıtlar görülmektedir. Buna göre *Osmanlı Müellifleri*'nde 1115/1703,⁴³ *Ḳāmûsu'l-a'lâm*'da 1144/1732,⁴⁴ *Sefîne*,⁴⁵ *Tuhfe-i hattâtîn*⁴⁶ ile *Sicill-i 'Osmânî*'de⁴⁷ Cemaziyelevvel 1145/1733 olarak kaydedilen vefat tarihi *Hâtimetü'l-eş'âr*'da⁴⁸ 1146/1734 olarak verilmiştir.

Ârifî Paşa'nın, *el-Me'ârifü'l-feyziyye*'nin ferağ kaydında, 1142'de Adana valisi iken çalışmasını tamamladığına⁴⁹ dair kaydettiği bilgi dikkate alındığında, Bursalı'nın zikrettiği tarihin doğru olma ihtimali gözükmemektedir.

Bunun yanında vefat sebebi olarak *Ḳāmûsu'l-a'lâm*'da herhangi bir neden zikredilmezken⁵⁰ diğer kaynaklarda kaza, katl ve idam gibi harici bir sebeple vefat ettiği belirtilmektedir.⁵¹

³⁰ Şemseddin Sami, *Ḳāmûs*, 4: 3042. Mehmed Süreyya, bu göreve Vidin muhafızı olarak Rebûlevvel 1132/Ocak 1720'de getirildiğini belirtir (*Sicill-i 'Osmânî*, 2: 265).

³¹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayü'l-fudalâ*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 4/710. Mehmed Süreyya 1135'te İran Seraskeri olduğunu (*Sicill-i 'Osmânî*, II, 265) olduğunu kaydeder.

³² Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 140b.

³³ Şeyhî, *Vekayi*, 4/714. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'ndeki bilgiye göre İran Savaşları sırasında Güney Kafkasya seraskerliğine getirilmiştir (1/158).

³⁴ Şemseddin Sami, *Ḳāmûs*, 4/3042; Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı*, 1/158. Fatin Efendi, bu tarihi 1130 olarak vermektedir (*Hâtîme*, 284).

³⁵ Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı*, 1/158.

³⁶ Şeyhî, *Vekayi*, 4: 717.

³⁷ Ârifî Ahmed Paşa, *el-Me'ârifü'l-feyziyye* (Süleymaniye Kütüphanesi Laleli, 3399), 113a.

³⁸ Ârifî, *Me'ârif*, 113a.

³⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmânî*, 2: 265.

⁴⁰ Şemseddin Sami, *Ḳāmûs*, 4/3042.

⁴¹ Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı*, 1/158.

⁴² Şemseddin Sami, *Ḳāmûs*, 4/3042.

⁴³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/316.

⁴⁴ Şemseddin Sami, *Ḳāmûs*, 4/3042.

⁴⁵ Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 140b.

⁴⁶ Müstakîmzâde, *Tuhfe*, 97.

⁴⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmânî*, 2/265.

⁴⁸ Fatin Efendi, *Hâtîme*, 284.

⁴⁹ Ârifî, *Me'ârif*, 113a.

⁵⁰ Şemseddin Sami, *Ḳāmûs*, 4: 3042.

⁵¹ Ahmed Resmî Efendi, *Sefîne*, 141a; Müstakîmzâde, *Tuhfe*, 97; Fatin Efendi, *Hâtîme*, 248; Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmânî*, 2/265; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/316; Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı*, 1/158.

1.2. Eserleri

Kaynaklar Ârifî Paşa'yı, döneminin edipleri arasında gösterip belirtmekte ve ona ait sadece “*İtmez tarik-i Hak'ta olan halka ser-fürû – Egmez minare kâmetini bâd eserse de*” mısraına yer verirken⁵² Bursalı Mehmet Tahir, onun müretteb bir divanının olduğundan bahsetmektedir⁵³ fakat elimizdeki kaynaklarda sadece yukarıdaki tek beytine yer verilmesi bunun doğru olma ihtimalini oldukça zayıflatmaktadır. Davud Fatin Efendi'nin de “*bâlâda muharrer olan beytinden başka eş'âri görülmemiştir*”⁵⁴ şeklindeki değerlendirmesi ekseriyetin değerlendirmesini kuvvetlendirmektedir.

2.1. Şerhu Mu'addili's-şalât

Kaynaklardan sadece Müstakimzâde'nin zikrettiği bu çalışma Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivî'nin (ö. 981/1573) namazın tadil-i erkân ile edasını konu alan eserinin şerhidir. Buradaki bilgiye göre Ârifî Paşa'nın temize çekemediği⁵⁵ bu eserin kütüphane kayıtlarında her hangi bir nüshası tespit edilememiştir.

2.2. *el-Me'ârifü'l-feziyye*

Bu başlık altında eserin muhtevası, kaynakları, nüshaları ile şerh ve istişhâd açısından müellifin yöntemi ele alınacaktır. Esas konuya geçmeden önce, Çârperdi'nin *el-Muğnî fi'n-nahv* eseri ile buna yazılan şerh ve hâşiyelerden kısaca bahsetmek çalışmanın önemini anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

Muğnî, İbû'l-Hâcib'den (646/1246) bir asır sonra vefat etmiş olan şâfiî fıkıh âlimi ve dilci Ebû'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el- Çârperdi (746/1346) tarafından kaleme alınmış nahiv konulu muhtasar bir eserdir.

Eserde, ilk olarak kelime ve kelimeler konuları işlenmekte ardından isim bahsine geçilmektedir. Burada alt başlıkla gayr-i munsarifile ilgili bilgilere yer verilmekte, daha sonra, isim türünden bir kelimenin alabileceği irâb halleri; ana bölüm olarak merfûât, mansûbât ile mecrûrât ve bunların alt başlıkları, akabinde tevâbi' ile harfler sıralanmaktadır. *Şerhu'l-Muğnî*, bu açıdan İbû'l-Hâcib'in *Kâfiye*'si ile kıyaslandığında ondan etkilenmiş olduğu izlenimini vermektedir. *Eserin*, tahkiksiz iki baskısı İstanbul'da (Ahter Mat.1310 ve bundan ofset tekniğiyle Mektebetü'l-Hanîfiyye) yapılmıştır.

Muhtasarlık özelliğiyle ilmî çevrelerin dikkatini çekmiş olan *Muğnî* şerh ve hâşiye türü çalışmalara konu olmuştur. Brockelmann'ın belirttiğine göre eser üzerine iki şerh yazılmış olup bunlardan biri öğrencisi⁵⁶ Bedreddin Muhammed b. Abdirrahman el-Umerî el-Meylânî'nin (811/1409) yazdığı ve 801/1399 yılında tamamladığı eserdir. Bunun üç ayrı tahkiki yapılmış (Bingazi: Menşuratu Camiatu Karyunus 1998, Bağdad: Divanu Vakfî's-sünne 2011, İstanbul: Mektebetü'l-İrşad 2011) ve neşredilmiştir.

⁵² Bu mısraa, paşanın hayatıyla ilgili bilgi sunanlardan Müstakimzâde, Fatin Efendi (*Hâtîme*, 248) ve Bursalı Mehmed Tahir (*Osmanlı Müellifleri*, 2: 316) yer vermiştir.

⁵³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/316.

⁵⁴ Fatin Efendi, *Hâtîme*, 284.

⁵⁵ Müstakimzâde, *Tuhfe*, 97.

⁵⁶ Kâtib Çelebî, Muhammed b. Abdillâh, *Keşfü'z-żunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (İstanbul: MEB, 1948), 2/1751.

Brockelmann'ın işaret ettiği diğer şerh Abdullah b. Seyyid Fahreddin el-Hüseynî (?)⁵⁷ tarafından kaleme alınmış fakat günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Bunun yanında Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) kaydettiği üçüncü şerhi Ebu'n-Nazr Muhammed b. Esbât el-Kindî el-Mısırî (?) tarafından yazılmıştır⁵⁸ ancak araştırmalarımızda bunun da nüshaları tespit edilememiştir.

Eserin dördüncü şerhi ise üzerinde ayrıntılı inceleme ile tanıtımı yapılacak olan ve de makâlemizin esasını teşkil eden Ârifî Paşa'nın çalışmasıdır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Meylânî'nin şerhine birer hâşiye ve ta'lik kaleme alınmıştır. Hâşiyenin müellifi Muhammed Saîd Seyyid el-Cezerî (?) olup h. 1390 tarihinde Salahaddin ve Ali Matbaası'nda (yy) *Hâşiyetü Şerhi'l-Muğni* adıyla basılmıştır. Bu eserin tarihsiz ikinci baskısı ofset tekniğiyle İstanbul: Hanifiyye Matbaası'nda yapılmıştır.

Şerhu'l-Muğni'nin ta'liki ise hâşiyenin son baskısında, kendisini hâşiyecinin oğlu olarak tanıtan, Muhammed Nurullah (?) tarafından⁵⁹ düşülen notlardan ibarettir.

Hâşiyede, bu tür çalışmalarda da görülen; kelime, cümle, tarif ve irâb tahlilleri, kelimelerin lügat ve ıstilahî anlamları, müteradif kelimeler ve anlam farkları gibi konular üzerinde durulmuştur. Herhangi bir konuda bilgi aktarımı bazen görüş sahibinin adı zikredilerek verilmiş bazen de bilginin akabinde eser veya müellif adı kaydedilmiştir.

2.1.1. Nüshanın Tavsifi

Türkiye Kütüphaneleri veri tabanları üzerinden ve kataloglardan yapılan araştırmalar neticesinde *el-Me'ârifü'l-feyziyye*'nin, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu nr: 3399'da kayıtlı tek nüshası tespit edebilmiştir. Bu nüshanın genel özellikleri şöyledir:

Eser, 113 varaktan ibaret olup her sayfası 11 kelimelik 19 satır ile takriben 224 kelimedenden meydana gelmektedir. Fizikî bir tahribatın görülmediği nüshada açıklanan kelime ve cümlelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiş, kenarlarda cümle özelliği taşımayan ilave ve tashih notları kayıtlıdır. Yazmanın, müellif hattı olma ihtimali akla gelmekte ise de bu konuda kat'iyet derecesinde bir iddiada bulunulmak yanıltıcı olabilmektedir. Bu konudaki şüphe, eserin zahriyesinde yer alan ve nüshanın, Sivaslı Tefsîrî (?) olarak meşhur hocanın öğrencisi Pîrî oğlu Hacı el-Hüseynî (?) tarafından okunduğu bilgisini veren nottan kaynaklanmaktadır. Ayrıca kenar notlarında iki farklı mürekkebin kullanılmış olması bunların iki farklı zamanda ya da kişiler tarafından ilave edildiği ihtimalinin ileri sürülebilmesine kapı aralamaktadır. Bunun yanında buradaki yazıların metinle benzerliği irdelendiğinde arada farklılıkların olduğu da göze çarpmaktadır. Bu ihtimaller dairesinden konu değerlendirildiğine eserdeki kenar notların, okuyan kişi ya da müelliften hangisi tarafından eklendiği maalesef açıklığa kavuşturulamamaktadır.

⁵⁷ Carl Brockelmann, GAL, *Supplementband* (Leiden, 1937-1952), 2/257-258.

⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşf*, 2/1751.

⁵⁹ Muhammed Said Seyyid, *Hâşiyetü Şerhi'l-Muğni* (İstanbul: Mektebetü'l-Hanifiyye, t.y.), 2.

Nüşhaların hangi dönemlere ait olduğunu gösteren, belki de en iyi delil, üzerlerindeki mühür ve tuğralardır. Eserde, dönemin padişahı III. Mustafa'nın (1757-1774) tuğrası ile ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ﴾ "Allah'a hamd olsun ki, bizi, hidayeti ile buna kavuşturdu. Eğer Allah bize hidayeti vermeseydi, kendiliğimizden bunun yolunu bulamazdık"⁶⁰ âyetiyle istiflenmiş mühür, hem zahriye hem de 1a sayfasının sağ üst köşesinde görülmektedir. Bu, eserin müellifin hattı olma ihtimalini kesinleştirmemekle birlikte en azından o dönemde yazılanlardan biri olduğu değerlendirilmesinin yapılmasına imkân sağlamaktadır.

Sayfaların takibini kolaylaştırmak amacıyla varakların -a yüzlerindeki ilk kelimenin bir önceki varığın (-b yüzünün) sol alt köşesine yazılmasıyla oluşturulan reddâde sistemi burada da uygulanmıştır. Eserle ilgili belirtilebilecek tek kusur, nasıl olduğu çözülemeyen ancak reddâde sistemi sayesinde halledilebilmiş olan birkaç sayfa sırasının karışıklığı gösterilebilir. Bunun yanında, bazı sayfalardaki kenar notlarından birkaç harfinin eksik olması, eserin yazıldıktan ve büyük ihtimalle ciltlendikten sonra tıraşlandığını göstermektedir.

2.1.2. Muhtevası

Arifî Paşa'nın eseri, yukarıda kısaca tanıtılan Çârperdi'nin *Muğni*'sinin şerhidir. Yazar, böyle bir çalışmayı kaleme alma nedenini eserin mukaddemesinde; 'devletin ileri gelenlerin çocuklarının ilim tahsilinde büyük gayretler sarf ettiklerini ve onları bu yönleriyle kıskandığını, çocukluk dönemini yaşayan kendi evladının da aynı ilmi tahsil etmesi için bir şeyler karalamaya başladığını ancak daha sonra *Muğni*'nin şerhine rastladığını ve onu incelediğini fakat eserde bazı konuların açıklanmayı gerektirecek derecede muğlak bırakıldığını görmesi üzerine kaleme almaya kara verdiği' şeklinde beyan etmektedir.⁶¹

Eserin yazılış tarihi ve yeri hususunda ise Ârifî Paşa, çalışmanın ferağ kaydında bilgi sunmaktadır. Buna göre o bu eseri, Ruha/Urfa valisi iken yazmaya başlamış ve Adana valiliği görevini sürdürürken h. 1142 yılının Recep ayında tamamlamıştır.⁶²

Eserin muhtevasını, besmele, hamdele ve salveleden sonra nahiv ilminin genel özellikleri, dili kullanmanın kişiye sağlayacağı katkılar, böyle bir çalışmayı yapmaya iten neden ile kitabın adı ve temenni cümlelerinden oluşan mukaddimenin haricinde kelime ve çeşitlerinden bahsedilen birinci bölüm ile ardından sırayla; isim ve türleri (vr. 3b-9a), merfûât (vr. 9a-12b), mansûbat (vr. 12b-22b), mecrûrat (vr. 22b-25b), tevâbi (vr. 25b-31a), mebnî(ler) (vr. 31a-55b), fiilimsiler (vr. 55b-64b), fiil (vr. 64b-79b), harf (vr. 79b-11b) ve tenvin (vr. 111b-113b) gibi ana konular ile bunların alt mevzularını oluşturan metin ile eserin yazılmaya başlandığı ve bitirildiği yer ile tarihine dair bilgilerin yanında dua cümlelerinin de kaydedildiği ferağ kaydı Oluşturmaktadır.

2.1.3. Kaynakları

el-Me'ârifü'l-fezîyye kaynak açısından incelendiğinde; çalışmada biri tefsir olmak üzere genellikle ders kitabı niteliğindeki eserlerden istifade edildiği

⁶⁰ el-Arâf, 7/43.

⁶¹ Ârifî, *Me'ârif*, 1a.

⁶² Ârifî, *Me'ârif*, 113b.

görülmektedir. Bu eserler şunlardan ibarettir: Tefsir ve kırâat âlimi Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mevsîlî'nin (680/1281) *Tebşîratü'l-mütezekkir ve tezkiretü'l-mütebaşsîr*'i, Muhammed b. Sa'd ed-Dîbâcî'nin (609/1213) nahiv konulu *Hedâîku'd-dekâîk fi Şerhi Risâleti'l-hakâik*'i, İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'si, Abdurrahman-ı Câmî'nin'nin (ö. 898/1492) *Molla Câmî* olarak şöhret bulan *el-Fevâ'idü'z-ziyâ'iyye*'si, sarf, nahiv, kelâm ve mantık âlimi Necmüleimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra) tarafından kaleme alınan ve öğrenciler arasında *Mütevessit* adıyla meşhur olan şerhi ile Ârifî Ahmed Paşa'nın Celâlüddîn es-Süyûtî'ye (ö. 911/1505) nispet ettiği ancak aidiyeti tespit edilemeyen *Müntehab* isimli eserlerdir.

Müracaat kaynakları genel özellikleri itibariyle alanine temel kaynakları veya dönemlerinde birinci veya yardımcı ders kitapları oldukları anlaşılmaktadır.

Müracaatlarda yoğunluk itibariyle; *Kâfiye* beş defayla birinci, üç alıntıyla *Molla Câmî* ikinci, tespit edilemeyen eser bir atıfla dördüncü ve diğerleri ise ikişer defa referans gösterilerek üçüncü derecede olduğu görülmektedir.

2.1.4. Yöntemi

2.1.4.1. Şerh Yönünden

Şerh türü çalışmaların başlangıcı konusunda kesin bir tarih söylemek mümkün olmamakla birlikte, hayatın karmaşık hal almasından sonra ortaya çıktığı düşünülebilecek ise de aslında anlayışların farklılığı dikkate alındığında insanlık tarihi kadar eski olduğu da söylenebilir.

İslâmî bilimler olarak nitelendirdiğimiz konular ilk peygamberle birlikte insan zihnini farklı düzeylerde meşgul etmiş böylece yazılı olmasa da fikrî zeminde bu tür mevzular üzerinde düşünölmeye ve nedenleri îzah edilmeye gayret edilmiştir. İslâmî içerikli açıklamaların ilk numunelerinin, hayata dair birçok meselenin îzahında kendisine mürâcaat edilen Hz. Peygamber devrinde göröldüğü ve de sahabîlerin husûsî tertipli Mushaflarındaki notlar değeriendirildiğinde bunun yazılı örneklerinin aynı dönemde oluşmaya başladığı söylenebilir.

Açıklama türü ihtiyaçlar, İlk İslâmî dönemde daha çok dinî ilimlerde göröürken sonraki asırlarda diğeri bilimlerin yanında özellikle Arap diline yönelik çalışmaların kitabîleşmesinin ardından yazılı metinlerde, başta muğlak konuların daha anlaşılır hâle getirilmesi ve bazı notların ilâvesinin uygun ya da zarûri göröülmesi gibi birçok farklı sâiklerle şerh, hâşiye ve diğeri adlarla anılan çalışmalar başlamış ve hatta belli dönemlere bu çalışmalar damgasını vurmuştur.

İlimlerin teşekkülü üzerinden asırların geçmesi, gerek araştırma yöntemlerinin gerekse bilgi sunumunun belli bir sisteme oturtulmasından sonra bu kabil faaliyetlerin başlamasında kimi eserlerin yoğun bilgi ihtiva etmesinin haricinde öğretim üsûlünün de önemli payı olduğunu ilgili eserlerin yazılma sebepleri açıkça ortaya koymaktadır. Konu üzerinde fikir beyan edenlerden biri olan Kâtib Çelebî (1067/1657) şerh ve diğeri adlardaki çalışmaların ortaya çıkma nedenlerini; “müellifin, edebî yeteneği ve zihin yapısının kuvvetli olması nedeniyle bilgiyi çok özlü bir şekilde ortaya koyması, mânaya delâlette yeterli görmesine karşılık okuyucunun müellifin bilgi düzeyine eriş(e)memiş olması dolayısıyla konuyu anlamakta zorlanması; metnin açıklığı düşünölererek bazı bölümlerde ve örneklerde

daraltma yapılması veya bazı meselelerin sebepleri üzerinde durulmaması ile eserde te'vile ihtiyaç hissettiren ifadelerin bulunması"⁶³ şeklinde özetlemektedir.

Şârih, eserinde, müellifçe gerçek ya da hayalî tasavvur edilen muhatap kitlesi için lüzumlu görülmeyen veya ihmal edilen konuları işler, bilgilerdeki daralmayı gidermeye çalışır; müellifin maksadını ve hedeflediği anlamı açıklar ve metinde unutmama, hazf veya tekrar gibi hatalar varsa bunların telâfisine gider.

Kâtib Çelebî'nin belirttiği sebeplere daha özel bir nedenselliği yansıtan başka etmenler de eklenebilir ki bu da, üzerinde durulan eserin kaleme alındığı dönem dikkate alınarak, Osmanlı Arap dili âlimlerini veya bu sahaya ilgi duyanları bu tür çalışmalara iten düşüncenin, Arapçanın, o günkü eğitim sistemindeki fonksiyonu olmalıdır. Zira ders kitaplarının dili Arapça olmasına karşın ders anlatımı Türkçe ağırlıklı idi. Bu tedris sisteminde dile bakışın, ilmî muhite yönelik kaleme alınacak bir eserde kullanılmasının dışında günlük hayatta pratik karşılığı pek yoktu. Bunun zorunlu bir sonucu olarak dile hâkimiyet, Arapça kitapların diline olan vukûfiyet ile belli eserlerin metinini anlama ve tahlildeki beceriyle doğru orantılı seyretmiştir.

Diller, insan ve toplum gibi canlıdır ve varlık aşamaları bir canlının hayat serüvenine benzer. Bu durum, ilgili bilim alanındaki özgün çalışmaların ortaya konmasında önemli bir rol oynadığı gibi bilginin tekrarına da yol açabilmektedir. İslâmî bilimler, orijinalliğin ön planda değil de satır aralarında okuyucusuyla buluştuğu şerh, hâşiye vb. çalışmaların yapıldığı dönemlerde, hayatın duraklama devresini yaşamıştır. Bir dönemdeki eserlerin ekserisinin şerh vb. türlerden olması, o tarihi süreçte fikrî bakımdan özgün görüşlerin hiç üretilmediğini ve de bilginin tamamen durağanlaştığını göstermez, zira satır aralarında da olsa zihinsel kıpırdamaların olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bunun en iyi delili, bir şârihin, her hangi bir eseri şerh edebilmesinin, bilgi yönünden asgarî ölçüde, ilgili eserin müellifiyle aynı düzeyde bulunmasının başka bir ifadeyle o dönemin bilgi kodlarını çözümleyebilecek bilgi donanımına sahip olmasının hatta iyi bir şerh veya hâşiye ya da ta'lik yapılabilmesi için daha ileri bilgi seviyesine ulaşmasının zorunluluğudur.

Bu tür çalışmalar, eserin müellifinin belirlediği amaca matuf olarak telif edilebileceği gibi bir istek doğrultusunda kitabın yazarı ya da bir başkası tarafından da kaleme alınmış olabilir.

Şerh çalışmalarında takip edilen yöntem, eserin içeriğine, hitap ettiği gerçek ya da muhayyel şahıs veya kitleye göre farklılık göstermekle birlikte birçok ortak noktanın da olduğu bilinen bir husustur.

Söz konusu eserlerde uygulanan yöntemlerde dikkat çeken temel özelliklerden en önemlisi açıklamalar, eserin ilk bölümlerinde detaylı yapılırken, ilerleyen kısımlarda daha kısa hatta birkaç kelimeyle iktifâ edilmesidir. Bu metot, benzer konuların tekrarı durumunda, geçmişe atıfta bulunularak sorunun haline çalışılması ve bilginin tekrarından kaçınarak okuyucunun sıkılmasının önüne geçilmesinin hedeflenmesinden ileri gelmiş olarak değerlendirilebilir.

Bu nevi kitaplarda, kelimenin sözlük anlamı, bu anlamlardan metne uygun olanın tercihi, lafızların veya cümlelerin gramer açısından değerlendirilmesi, kelimenin

⁶³ Kâtib Çelebî, *Keşf*, 1/37.

izah edilen yöneleriyle ilgili örneklendirmeye başvurulması, ihtiyaç hissedildiğinde şahidin de, kelime ve gramer açısından tahlil edilmesi gibi ortak özelliklerin haricinde konunun genel mânasının verilmesi şeklinde özel uygulamaların görüldüğü söylenebilir.

Ârifi Ahmed Paşa'nın *el-Me'ârifü'l-fezyiyye*'sinde yukarıda altı çizilen hususların uygulanma yöntemi şöyle bir tablo ortaya koymaktadır:

Benzer açıklamalara değinmek gerektiğinde, bilginin tekrarından kaçınarak, konunun daha önce geçtiğini ⁶⁴ وإعرابه مثل ما سبق ⁶⁵ ومثالها قد سبق ⁶⁶ كما مر ⁶⁷ سبقت ⁶⁸ سبق ذكره ⁶⁹ كما ذكرناه آنفا ⁷⁰ سياتي تفصيله ⁷¹ سيأتي بيانه ⁷² veya miştir. gibi cümlelerle belirt

Çalışmanın temel hedefinin, gramer öğretmeye yönelik olmasına karşın, ilmî çalışmalarda, ileri sürülen görüşün nedeninin izaha kavuşturulması konuya ayrı bir önem kazandıracığı düşüncesinden hareketle, meselelerin neden(ler)inin açıklanmasına önem verilmekle birlikte bir konudaki görüş ayrılığının kime göre olduğu çoğu zaman isimle bazen kabile (Temim, Rebî', Tay') veya ekol (Basra, Küfe, el-Mezhebü'l-hikemiyye) adlarıyla bazen de meslek ifade eden (nahivciler, müfessirler) lafızlarla da kaydedilmiş ancak az da olsa belli meslek grubunu net bir şekilde temsil etmeyen ⁷³ بعضهم ve miştir. ile kulland ifadeler ⁷⁴ البعض

Bazen, basit ve anlaşılır olmakla birlikte kelimenin lügat ve terim mânaları, kelimeyle ilgili birden fazla anlam ihtimali var ise, bunlardan hangisinin bağlamla ilintili olduğu üzerinde durulmuştur. Buna ilaveten lafzın kelime açısından türü (isim-fiil vb.) belirtilerek sarf yapısı, müfred kullanılmış ise cem'isinin ya da tersinin ne olduğu belirtilmiş, gramer bakımından cümledeki yeri deliller eşliğinde belirgin hale getirmiştir. Bunun yanında bir kelimenin neyin zıddı ya da karşıtı olduğuna ⁷⁵ işaret edilirken kimi beyitlerin sadece kelimeleri açıklanmış ⁷⁶ bazen de gramer farklılığın anlama olan etkisi üzerinde durulmuştur.

Beyitlerden ve de anlatılan konudan neyin kastedildiği ⁷⁷ والمعنى ⁷⁸ حاصل المعنى ⁷⁹ ومعنى البيت ⁸⁰ محصل الكلام gibi ifade

⁶⁴ Ârifi, *Me'ârif*, 37a.

⁶⁵ Ârifi, *Me'ârif*, 40a.

⁶⁶ Ârifi, *Me'ârif*, 6a.

⁶⁷ Ârifi, *Me'ârif*, vr.54b.

⁶⁸ Ârifi, *Me'ârif*, vr.72a, b.

⁶⁹ Ârifi, *Me'ârif*, vr.51b.

⁷⁰ Ârifi, *Me'ârif*, 52b.

⁷¹ Ârifi, *Me'ârif*, 4a.

⁷² Ârifi, *Me'ârif*, 68a.

⁷³ Ârifi, *Me'ârif*, 2b, 53a, 80b, 84b, 85a, 88b, 95b, 107a.

⁷⁴ Ârifi, *Me'ârif*, 8b, 15a, 26b, 36b, 40a, 81a, 86b, 93a, 99a, 100b, 111a.

⁷⁵ Ârifi, *Me'ârif*, 3a.

⁷⁶ Ârifi, *Me'ârif*, 113a.

⁷⁷ Ârifi, *Me'ârif*, 38a, 60a, 62b.

⁷⁸ Ârifi, *Me'ârif*, 83a, 94a, 97b.

⁷⁹ Ârifi, *Me'ârif*, 89a.

⁸⁰ Ârifi, *Me'ârif*, 95b.

Üzerinde durulan kelimeye ilâl uygulanmış ise buna değinilmiş,⁸¹ kelimedede yan anlam söz konusu ise bunlardan hangisinin bağlama için tercih edilmesi gerektiğine gerekçesiyle birlikte⁸² bazen de bir şahidle⁸³ işaret edilmiştir.

Çoğu yerde, “إما من اسمين، أي: مركب من اسمين⁸⁵ ve وإن دلت، أي: الكلمة⁸⁴”, örnekleri gibi”, cümlelerin gelişinden anlaşılabilir basit açıklamalar yapılırken amillik görevi birtakım şartlara bağlanan ve sınırlı örnek cümlelerde uygulanan ism-i tafdil için musannifin kaydettiği birkaç satırlık metin birkaç sayfayla⁸⁶ anlatılan⁸⁷ örnek de görülmektedir.

Açıklamada üzerinde durulan kelime/kelime grubu ile bir tanımdan neyin dışarıda tutulduğuna yani ağyarın ne olduğuna mazi خرج fiili⁸⁸ veya türevleriyle⁸⁹ vurgu yapılmıştır.

Her dilde olduğu gibi Arapçada da metnin düzgün anlaşılabilmesi ve mânânın isabetli olabilmesi için zamirlerin mercilerinin doğru tespitine ayrı bir ehemmiyet verilmesinin örnekleri burada da görülmektedir.⁹⁰

Konu anlatımında bazan diyalog yönteminden yararlanıldığı görülmektedir.⁹¹

Çok sayıda olmasa da ileri sürülen görüşün genel uygulamaya aykırı olmamasının önemli olduğuna (عمم بعض الشارحين الإضافة إلى المضاف والمضاف إليه، وهو) خلاف المتبادر⁹²)

Kelimelerin zaman içerisinde geçirdiği anlam (كموسى، وجمعه موسى؛ فإنه اسم) جعفر فإنه في اللغة اسم لكل نهر صغير⁹⁴) ile ya da (وقد ينقل عن فعل ماض أو مضارع، كشمّر ويزيد.) استخدام alanındaki değişikliğine (وقد يُرتجل العلم بأن يكون في أصل الوضع علما من غير نقل عن شيء كقطفان⁹⁵) vurgu yapılmıştır.

Gayr-i munsarif gibi, müstakil başlık altında ele alınabilecek bazı konular, biri muhtasar⁹⁶ diğeri mutavvel⁹⁷ şekilde iç içe işlenerek aynı mevzûun tekrarına yol açan örnekler de dikkatlerden kaçmamaktadır.

⁸¹ Ârifî, *Me'ârif*, vr.41b, 78b, 83a, 101b.

⁸² Ârifî, *Me'ârif*, 2b.

⁸³ Ârifî, *Me'ârif*, 63a.

⁸⁴ Ârifî, *Me'ârif*, 3a.

⁸⁵ Ârifî, *Me'ârif*, 3a.

⁸⁶ Ârifî, *Me'ârif*, 59a-64b.

⁸⁷ Ârifî, *Me'ârif*, 6b, 20a, 21-22a, 26b, 27a-b, 30b-31a, 33a-b, 53a, 61b-62b, 63a-64b, 74a-b.

⁸⁸ Ârifî, *Me'ârif*, vr.3b, 5a, 28b.

⁸⁹ Ârifî, *Me'ârif*, 3a-b, 39a, 52b, 59a.

⁹⁰ Ârifî, *Me'ârif*, 9a, 11b, 18b, 23a, 23b, 28b, 64b.

⁹¹ Ârifî, *Me'ârif*, 74a.

⁹² Ârifî, *Me'ârif*, 3b.

⁹³ Ârifî, *Me'ârif*, 4b.

⁹⁴ Ârifî, *Me'ârif*, 4b.

⁹⁵ Ârifî, *Me'ârif*, 4b.

⁹⁶ Ârifî, *Me'ârif*, 5b.

⁹⁷ Ârifî, *Me'ârif*, 6b-8b.

Mahall-i istiṣhadlara (فالاستشهاد على أن الهمزة في أزيد للمنادى الأقرب⁹⁸) değinilmiş, müspet cümlelerin bağlamdan anlaşılacağı için zikredilmeyen ibareler أزيد (تقول: أزيد) قائل، ولا تقول: (هل زيد قائل)⁹⁹ mıdır. İlde açığa çıkar

Konuyla bağlantılı şiir kaydedildikten sonra onunla ilgili irâbın yanında bazen kelime,¹⁰⁰ ya da sadece kelime tahlili¹⁰¹ veya bunlara ilaveten beyitten anlaşılabilir mânanın ne olduğu¹⁰² üzerinde durulmuştur.¹⁰³

Eserde yer verilen görüşlerin sahipleri ya meşhur nisbeleriyle¹⁰⁴ veya künyeleriyle¹⁰⁵ ya da adı zikredilmeksizin “eser sahibi”¹⁰⁶ şeklinde belirtilmiştir. Bunun yanında iktibas edilen metinler, eser veya müellif adı zikredilerek verilirken metnin sona erdiği انتهى fiiliyle belirtilmiştir.¹⁰⁷

Bütün bunlara rağmen bir yerde de olsa Ârifî Ahmed Paşa'nın, musannife ittibaen, kendi yönteminden vaz geçtiği ( )¹⁰⁸ görülmektedir.

2.1.4.2. İstiṣhâd Açısından

İslâmî bilimler alanında gerçekleştirilen çalışmalarda âyet, şiir, hadîs ve emsâle istiṣhâd amacıyla başvurulmaktadır. Bunların ağırlık derecelerini genellikle eserin muhtevası belirleyici olmakla birlikte müellifin şâhidler konusundaki tutumu da etkili olabilmektedir. Bu şâhid çeşitleri arasında Kur'ân-ı Kerîm'in; Allah'ın kelâmı olması itibariyle metnin mevsûkiyeti hususunda hiçbir tereddüdün bulunmaması ve de Câhiliyye toplumunun dil yapısının özelliklerini en iyi yansıtması yönüyle Arap dili çalışmalarında kendisine en çok mürâcaat edilen kaynak olacağı akla gelmektedir. Ancak Arap dili ekollerinin bu husustaki tutumları; Kûfeliler, âyetlerin te'vîline gitmeden zahirini nazarı itibara alarak değerlendirirken Basralılar, Kelâm-ı kedîm'in, istiṣhâdın en önemli kaynağı olduğuna kâni olmalarına rağmen âyetleri değil kıyas yöntemini ve belirledikleri kuralları daha fazla kullanmayı prensip edinmeleri şeklinde farklılık göstermektedir. Asırlar boyu hâkim olan bu anlayışın baskın özelliği, te'lîf edilen eserlerde etkisini hep göstermiştir.

el-Me'ârifü'l-fezîyye bu yönüyle incelendiğinde Ârifî Ahmed Paşa'nın, eserinde, Kur'ân'ın ilgili özelliğinden hareket etmiş olması ki şiirin dört katından fazla, yüz otuz yedi, bir sayıda âyete yer vermiştir. Bunlardan yirmi ikisi *Mugni'*de elli tanesi de Meylânî şerhinde geçmektedir. Üç eser bu özellik itibariyle mükyye edildiğinde *Me'ârif* te âyetle istiṣhâdın önemli bir yekün tuttuğu anlaşılmaktadır.

⁹⁸ Ârifî, *Me'ârif*, 97b, 112a.

⁹⁹ Ârifî, *Me'ârif*, 103a.

¹⁰⁰ Ârifî, *Me'ârif*, 45a.

¹⁰¹ Ârifî, *Me'ârif*, 57a.

¹⁰² Ârifî, *Me'ârif*, vr.83a, 89a.

¹⁰³ Ârifî, *Me'ârif*, vr.87b.

¹⁰⁴ Ârifî, *Me'ârif*, 10b, 31b, 53a, 55b.

¹⁰⁵ Ârifî, *Me'ârif*, 20a, 22a, 30b.

¹⁰⁶ Ârifî, *Me'ârif*, 30a, 41a.

¹⁰⁷ Ârifî, *Me'ârif*, vr.83a, 92a.

¹⁰⁸ Ârifî, *Me'ârif*, 68a.

Şiirin tarih boyunca Arap milleti nezdindeki önemi erbabınca bilinmektedir. Çünkü şiir, İbn Reşîk'in¹⁰⁹ (456/1064) de işaret ettiği gibi, onların divânî, yani Câhiliyye dönemi insanının hayat şeklini, safhalarını, yaşadığı ve tanık olduğu olaylara dair her aşamayı ifâde aracıydı. Bu nedenle, siyasal, sosyal ve ekonomik konularda olduğu gibi bilim çalışmalarında da kıymetinin vazgeçilmezliği her dâim korunmuştur. Bunun önemli bir neticesi olarak Arap dili kuralları belirlenirken, nahiv âlimlerinin kabul ettikleri en önemli kaynak, ekollerin benimsedikleri ilkeler nedeniyle kullandıkları şevâhidin farklılığına rağmen, yine şiir olmuştur. Zira onlar, şiiri, kuralların tesîsi ve tesbîtinde temel dayanakların birincisi olarak görmüşlerdir. Bu amaçla nahiv bilginleri, şiirle istîşhâdın güvenilirliğini temin için şâirin kendisine, yaşadığı döneme, çevresine ve şiirin metnine müteallik birtakım şartlar belirlemişlerdir. Bu düzenlemede, Arap toplumunun yabancı unsurlarla bir arada yaşamaya başlamasıyla dillerinde görülen lahnin de rolü unutulmamalıdır. Bu düşünceden hareketle âlimler, mevsûkiyetleri bakımından şâirleri; Câhiliyyûn, Muhadramûn, İslâmîyyûn ve Müvelledûn/Muhdesûn şeklinde dört dönemde ele almışlardır.¹¹⁰ Son tabakanın şiiriyle kesinlikle istîşhâd edilemeyeceği ve de şiiriyle delil getirilen en son kişinin İbrahim b. Herme (150?/767?) olduğu konuları genel kabul görmüştür.¹¹¹

Ârifî Ahmed Paşa, çalışmasında **Câhiliyye dönemi şâirlerinden** Murdis b. Rib'î (?),¹¹² Ezbat b. Kuray' (?),¹¹³ Uteybe b. el-Hâris (?),¹¹⁴ Cüzeymetü'l-Ebraş (m. 268'den sonra)¹¹⁵ ve Züheyb b. Ebî Sulma (m. 609),¹¹⁶ **Muhadram şâirlerden** Süheyb b. Vesîl er-Riyahî (?),¹¹⁷ Düreyd b. es-Samme (8/630),¹¹⁸ Şemmah (30/650)¹¹⁹ ile Lebîd b. Rebî'a (40/661),¹²⁰ **İlk İslâmî devir şâirlerinden** A'ver b. Münkız eş-Şinî (h. I. asır),¹²¹ Emevî dönemi şâirlerinden Ebu Sahr el-Hüzelfî (80/700),¹²² Ubeydullah b. Kays er-Rukıyyat (85/705),¹²³ 'Accâc,¹²⁴ Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafî (110/732),¹²⁵ Ferezdak (114/732)¹²⁶ ile vefat tarihi tespit

¹⁰⁹ Ebû Ali el-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbihi ve naqdihi*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Suriye, 1401/1981), 19-30.

¹¹⁰ Mustafa Sadık er-Râfi'î, *Tarihü âdâbi'l-'Arab* (Lübnan: Daru'l-kitabi'l-'Arabî, 1436/2015), 3/43.

¹¹¹ Celâleddîn Abdurrahman es-Süyutî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-na'iv*, nşr. Ahmed Subhi Furat (İstanbul 1975-1978), 37; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973), 7.

¹¹² Ârifî, *Me'ârif*, 97a--b

¹¹³ Ârifî, *Me'ârif*, 111a.

¹¹⁴ Ârifî, *Me'ârif*, 46a.

¹¹⁵ Ârifî, *Me'ârif*, 110b.

¹¹⁶ Ârifî, *Me'ârif*, 108b.

¹¹⁷ Ârifî, *Me'ârif*, 64a.

¹¹⁸ Ârifî, *Me'ârif*, 99b-100a.

¹¹⁹ Ârifî, *Me'ârif*, 95a.

¹²⁰ Ârifî, *Me'ârif*, 71a.

¹²¹ Ârifî, *Me'ârif*, 107b.

¹²² Ârifî, *Me'ârif*, 94a.

¹²³ Ârifî, *Me'ârif*, 98a.

¹²⁴ Ârifî, *Me'ârif*, 84a.

¹²⁵ Ârifî, *Me'ârif*, 106a.

¹²⁶ Ârifî, *Me'ârif*, 57a.

edilemeyen Âmir b. el-Hars (?)¹²⁷ ve Abbasî şâirlerinden de Rû'be b. el-Accâc'ın (154/762)¹²⁸ şiiirlerinden örnek beyitlere eserinde yer vermiştir.

Ârifî Ahmed Paşa'nın, eserinde üçüncü sırada delil olarak yer verdiği şâhid türü ise emsâl olup toplam sayısı altıdır ve bunları da diğerleri gibi kelimenin lugat ve terim anlamlarına veya ilgili mevzûya örnek olmak üzere zikretmiştir.

Şârihin, eserinde en az müracaat ettiği şâhid ise hadistir. Marife ve nekira bölümünde marife çeşitlerini anlatırken lâmin türlerinden bahsetmiş ve delil olarak da Müellifin ermiştir. vdelil olarak hadisini ¹²⁹ ليس من امبر امصيام في امسفر bu konudaki tutumunun sadece bu çalışması üzerinden hareketle, belirlenmesinin sağlıklı olmayacağı bilinmekle birlikte sahanın diğer örnekleriyle mukayese edildiğinde hadisle istişhâdda yerleşik fikrin rol oynadığı ya da müracaat ettiği eserlerin etkili olduğu ihtimal dışı değildir.

3. Şerhlerin Kısa Mukayesesi

Giriş kısmında da değinildiği üzere *Muğni* üzerine dört şerh çalışması yapılmış ancak bunlardan iki tanesi elimizde mevcut olup Meylânî'ninki birden fazla basılmıştır. Ârifî Ahmed Paşa, *el-Me'ârifü'l-fezîyye* mukaddimesinde de değindiği üzere böyle bir çalışmayı kaleme almasının nedeni, çocuğu için kitap arayışındayken *Muğni*'yi mutâlaa ederken kitabın bazı kısımlarının îzaha muhtaç olduğunu görmesidir. Böyle bir düşünceden hareket eden yazarın, görülen eksiklerin telafisi ve çalışmasının farklı olabilmesi için Çârperdî'nin eserini ayrıntılı bir şekilde incelemiş olması gerekir. Bu ihtimal, "Ârifî Paşa, Meylânî şerhinden istifâde etmiş midir?" sorusunu akla getirmektedir ki bunun cevabı her iki eserin bazı açılarından tahlilinde saklıdır.

Öncelikli olarak şerhlerde, takip edilen yöntem bakımından değerlendirildiğinde şöyle bir durumla karşılaşmaktayız: Meylânî, anlam bütünlüğünü göz önünde bulundurarak önce şerh etmek istediği kısmı, vermekte daha sonra bunun içinden açıklanmaya uygun gördüğü kelime ya da kelime gruplarını sırasıyla şerh etmektedir. İstisnalar hariç olmak üzere şârihin, yöntemine eseri boyunca sadık kaldığı görülmektedir.

Örneğin Meylânî, *Muğni*'nin mukaddimesinden sonraki ilk cümle olan الكلمة لفظ ibaresini vermiş ardından bu cümlede kelimenin kelâma takdiminin nedeni üzerinde durmuş ve şöyle bir nedenler zinciri kurmuştur: Nahiv ilminden maksat irâbı bilmektir. Bu, kelâmı anlamakla mümkün olabildiği için önce kelime kavranmalıdır bu da kelimenin takdîmini zorunlu kılmaktadır. Akabinde الكلمة lafzında görülen farklı telaffuz şekilleri ve anlamları üzerinde durmuştur. Üzerinde muhtelif yönleriyle fikir beyan ettiği الكلمة'den sonra tek bir lafızlık açıklama yaparak tanımın haber kısmını (لفظ وضع لمعنى مفرد) verip bunun, kelimenin tanımı olduğu belirtmiştir. Meylânî, bundan sonra الحد, اللفظ, الوضع, المعنى ile المعنى sözcüklerin anlamlarını açıklamıştır.

¹²⁷ Ârifî, *Me'ârif*, 82b-83a.

¹²⁸ Ârifî, *Me'ârif*, 113a.

¹²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 5/434.

Buna mukabil aynı bölümde Ârifî Paşa, anlam bütünlüğüne sahip ibareyi vermeden doğrudan metin içerisinden açıklamak istediği kelime veya kelime grubundan sonra açıklama(lar) yapmıştır.

Mesela Ârifî Paşa, رحمه الله، قال المصنف، ifadeinden sonra الكلمة lafzını vermiş ve onu: أي: الكلمة المذكورة على السنة النحاة، فحينئذ يراد بالتعريف تعريف الفرد إلا باعتبار استلزامه الجنس على أن البحث في الكلمة المعهودة، ومع ذلك لا وجود في العام إلا في ضمن الخاص. cümleleriyle açıklamış, ardından Meylânî'nin üzerinde durmadığı kelimenin tanımındaki görüş farklarını, sahiplerini belirtmeksizin بعضهم lafzıyla aktarmış daha sonra Meylânî gibi aynı kelimenin sözlük anlamı versiyonları ile bunun nedenlerini sıralamıştır. Bunun akabinde لفظ ile معنى kelimelerinin tanımlarını ile bu metinde neyin kastedildiğini son olarak kelimenin tanımındaki مفرد lafzının irâb ihtimalleri ile anlama olan etkilerinden bahsetmiştir.

Çalışmalardaki yöntem farklılığı, muhatap alınan kişi veya kitlenin özelliklerinin etkili olduğu söylenebilir. Ancak Ârifî Paşa'nın çalışmasında selefinden etkilenmediğini söylemek mümkündür. Zira müellifin metnin genellikle üzerinde durulmayan bölümlerini şerhetmesi mâlumun îlâmından kaçınma ve daha mükemmel bir çalışma ortaya koyma gayretinde olduğu söylenebilir.

Kaynak bakımından değerlendirildiğinde her iki çalışmada İbnü'l-Hâcib ile Esterâbâdî'nin eserleri dışında ortak bir kaynağın kullanılmadığı görülmektedir. Her iki şârih, bu iki müellifin nahivle ilgili eserlerinden çokça istifade etmişlerdir. Bunun nedeni, Muğnî'nin tertip ve içerik yönünden Kâfiye'ye benzemesinde ve de her iki eserin o günkü dil öğretiminde başucu eserlerinden olmalarında aranabilir. Bütün bunlara rağmen şerhlerde şiir ve âyetlerden bolca istifade edilmesi, ye yer aynı kelime ve terimlerin izah edilmesi ile bazı benzer konulara açıklık getirilmesi gibi aynîliklerin olduğu da gözden kaçmamaktadır.

Meselâ, kelâm konusunda Meylânî ile Ârifî Paşa'nın yer verdiği ويسمى الكلام وسمى الكلام جملة أيضا لانضمام البعض إلى جملة أيضا لضم بعضه إلى بعض¹³⁰ شامل أيضا للعلم ولسائر¹³¹ cümleleri ve yine birkaç sayfa sonra geçen وهو شامل للعلم أيضا وجميع المعارف¹³³ ile konuya dair ifadeleri¹³² gösterilebilecek bir iki örnektir.

Benzerliğin tespiti noktasında sadece bunlara has bir nitelik olduğunu iddia etmenin isabetli sonuç olmayacağı değerlendirilmek kaydıyla her iki çalışmanın şu özelliğine de dikkat çekmek mümkündür. Bu da, aslında metin ile şerh birlikte okunduğunda fark edilebilen, Çârperdî metninden kimi kelime ve kelime gruplarının açıklama metinlerine mezc edilmiş olmasıdır.

SONUÇ

Ârifî Paşa'nın *el-Me'ârifü'l-fezîyye* isimli bu eseri Çârperdî'nin, *Muğnî*'sinin şerhidir. Ancak, muhtemelen ilk cümlesinin İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sininkiyle

¹³⁰ Bedreddin Muhammed b. Abdîrahim b. el-Hüseyn el-Umerî el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî fi'n-nahv* (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2017), 37.

¹³¹ Ârifî, *Me'ârif*, 3b.

¹³² Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 45.

¹³³ Ârifî, *Me'ârif*, 4a.

aynı olmasından kaynaklanan bir hatayla kayıtlara adı geçen eserin şerhi olarak geçmiş ve şimdiye kadar böyle bilinmiştir.

Eser, kaynaklarda *Muğni*'niye dair zikredilen dört şerhinden elimizde bulunan ikincisi olup kütüphanelerde tek nüshası tespit edilebilmiştir. Yazmada fiziki bakımdan herhangi bir tahribat müşahede edilmediği gibi bu tür eserlerde aranan diğer nitelikler bakımından da olumlu özelliğe sahiptir.

Eserin müellife aidiyeti hususunda herhangi bir şüphenin olmamasına karşın, kenarlarında yer alan notların kim tarafından kaydedildiği dolayısıyla nüshanın müellif hattı olması noktasında belirsizlik sürmektedir.

Şerh çalışması, müellifinin, eserin mukaddimesinde altını çizdiği gibi, okunan diğer şerhte düşünülen eksiklerin telafisi amacıyla kaleme alınmıştır. Her iki eser arasında farklılıkların yanında özellikle istişâd maddelerinde ve kimi şerh kısımlarında benzerliklerin olması, Ârifi Paşa'nın bu şerhten en azından çalışmanın yöntemini belirleme noktasında yararlanmış olabileceğini akla getirmektedir.

Ârifi Paşa, hemen her kelime ya da cümleyi farklı yönlerden açıkladığı gibi bazen konunun özünü unutturacak derecede uzun izahatlar da yapmıştır. Bunun için , doğrudan izaha muhtaç olduğunu düşündüğü kelime ya da kelime gruplarını seçmiştir.

İslâmî ilimlerin hemen hemen hepsinde görülen ortak özellik olan istişâd uygulamasında Ârifi Paşa, yoğunluğun azalan yönüne göre âyet, şiir, emsâl ve hadise doğru bir seyir izlemiştir. Burada müellifin hadisle istişâdındaki tutumunda bu konudaki geleneksel hâkim düşüncenin etkisinin yanında eserin içeriğinin de etkili olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada sınırlı sayıda kaynağa başvurulmuştur. Bunlar o dönemdeki gibi günümüzde de elde olan ve ders kitabı nitelikline sahip eserlerdir. Yazarın fazla esere müracaat etmemesi, nahiv alanındaki bilgisine duyduğu güvenden kaynaklı kabul edilebilir. Referanslarını, *Kâfiye*'nin yanında onun şerhleri olan *Mütevessit* ile *Molla Câmi*'den yapması, İbnü'l-Hâcib'i örnek aldığı veya onun etkisinde olduğu ancak kaynak olarak da şerhlerinden istifade ettiği şeklinde ya da şerh ettiği eserin özelliğinden mütevellid bir durum olarak da görülebilir. Bu düşüncelyi, her iki eserin ilk cümlesinin aynı olmasının haricinde tertipte benzerlik göstermesi desteklemektedir.

KAYNAKÇA

- Adiyy, Nedim. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. Dımaşk: y.y., 1950.
- Ahmed Resmî Efendi. *Sefînetü'r-rüesâ*. Tomás Navarro Tomás Kütüphanesi, n.y./1b-182b.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. nşr. Bedreddin Çetiner. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ârifî, Ahmed Paşa. *el-Me'ârifü'l-feziyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3399/1b-113a.
- Blachère, Régis. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî (Histoire de la Litterature Arabe)*. trc. İbrahim el-Kîlânî. Dımaşk: y.y., 1404/1984.
- Borockelman, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur, Supplementband*. 3 Cilt, Leiden: E. J. Brill, 1938-1952.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi, Osmanlı Dönemi*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2015.
- Fatin Davud Efendi. *Hâtimetü'l-eş'âr [Fatin Tezkiresi]*. nşr. Çiftçi, Ömer. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı, t.y.
- Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen. *Arabic Literature An Introduction*. London: Oxford University Press, 1963.
- el-Hâşimî, Ahmed. *Cevâhiru'l-edeb fî edebiyati ve inşâi lugati'l-'Arab*. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1429/2008.
- el-İskenderi, Ahmed-Mustafa 'Înânî. *el-Vasît fî'l-edebi'l-'Arabî ve tarîhih*. Kahire: Dârü'l-Maârif 1335/1916.
- Kâtib Çelebî, Muhammed b. Abdillâh. *Keşfü'z-żunûn 'an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*. nşr. Muhammed Şerefüddin Yaltkaya-Rifat Bilge Kilisli. 2 Cilt. İstanbul: MEB, 1943.

Kiel, Machiel. "Hacıoğlupazarcığı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 45 Cilt +EK-1,. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

el-Kîlânî, İbrahim. *el-Vecîz fi'l-eğebi'l-'Arabî*. Dımaşk: y.y., 1942.

Komasyon. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. 8 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977-1998.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i 'Osmânî veya tezkire-i meşâhir-i 'Osmânî*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 1308.

Meylânî, Bedreddin Muhammed b. Abdirrahim b. el-Hüseyn el-Umerî. *Şerhu'l-Muğni fi'n-nahv*. İstanbul: Metbetü'l-İrşad, 1438/2017.

Muhammed Said Seyyid. *Hâşiyetü Şerhi'l-Muğni*. İstanbul: Mektebetü'l-Hanîfiyye. t.y.

Müstakîmzâde, Süleyman Sadeddin Efendi. *Tuhfe-i hattâtîn*. nşr. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: MEB, 1993.

Pellat, Charles. *Târîhu'l-luğa ve âdâbi'l-'Arabiyye* [Langue et Littérature Arabes]. çev. Refik b. Vennâs-Sâlih Hayzen et-Tayyib el-'Aşşâş. Beyrut, y.y., 1997.

er-Râfi'î, Mustafa Sadık. *Tarihu âdâbi'l-'Arab*. Lübnan: Daru'l-kitabi'l-'Arabî, 1436/2015.

Sâmî, Şemseddin. *Ķāmûsu'l-â'lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1311.

es-Süyutî, Celâleddîn Abdurrahman. *el-İktirâh fi 'ilmi usûli'n-nahv*. nşr. Ahmed Subhi Furat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975-1978.

Şeyhî, Mehmed Efendi. *Vekayü'l-fudalâ*. nşr. Abdülkadir Özcan. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

ez-Zeyyât, Ahmed Hasan. *Târîhu'l-eđebi'l-'Arabî*. Ebû Dabi: Mektebetu's-Safâ 1431/2010.

Ekler

